

Guba Ágoston

Az alsóbb- és a felsőbbrendű lélek problémái az *Enneaszokban*

„Vedd végre észre, hogy van benned valami, ami hatalmasabb és istenibb jellegű azoknál, amik indulatokat ébresztenek benned, és folyton zsinóron rángatnak.”¹

Bevezetés

Plótinosz ágas-bogas metafizikájában minden egyes hiposztázisnak megvannak a maga kérdései, bizonyos szempontból mégis a lélek tekinthető a leginkább problematikusnak. Ez a problematikusság nemcsak a léleknek abból a köztes helyzetéből ered, hogy az intelligibilis és az érzékelhető világ között van, és ezáltal járul hozzá a kozmosz strukturáltságához, hanem a lélek számtalan típusával és az azok között lévő viszonyrendszerrel. A különböző lélektípusoknak egész katalógusát lehet összeállítani az *Enneaszok* alapján, így sokszor már az is embert próbáló feladat az olvasónak, hogy meg tudja mondani, hogy éppen melyik lélekről van szó az adott szövegben. Azonban akkor sem vagyunk sokkal jobb helyzetben, ha csak az emberi lélekre koncentrálunk, itt ugyanis számos olyan feszültséggel találkozhatunk, amelyek mintha arra mutattának, hogy a plótinoszi lélekkoncepciónak legfeljebb aspektusai vannak, de az *Enneaszok* nagyszámú, olykor kibékíthetetlennek tűnő ellentmondásai miatt nem beszélhetünk egy filozófiai konzisztens lélekképről. A tanulmány első részében áttekintem a legfontosabb kérdéseket, illetve vázlatosan ismertetem a főbb értelmezési irányokat és ezeknek a problémáit; a második részben pedig bizonyos szövegek vizsgálatával a saját álláspontomat mutatom be. Tézisem szerint a látszólag különböző megközelítések – és így az alsóbb- és felsőbbrendű lélek elkülönítésének a problémái – mind közös nevezőre hozhatók, hogyha a megfelelő kritérium szerint vizsgáljuk őket: ez utóbbi pedig nem más, mint hogy képesek-e önmagukban a szabad választásra. Írásom utolsó részében a vágy plótinoszi elméletének epiktétoszi háttérét tekintem át.

A problémák

Ahhoz, hogy később jobban láthassuk a bemutatandó értelmezések irányát, foglaljuk össze dióhéjban a plótinoszi lélekfilozófia biztosnak látszó pontjait. Amikor lélekről beszélünk az *Enneaszokban*, akkor nem csupán individuális lelkek egy csoportjára uta-

¹ *Med.* XII. 19. 1.

lunk. Plótinosz ugyanis azt tartja, hogy a lélek – az Értelme mintájára – egy általános szintet képvisel: ezt nevezi a szakirodalom általában hiposztázis léleknek vagy csak nagybetűs Léleknek. Az individuális lelkek a Lélekhez való viszonyát – ismét az Értelme mintáját követve – a *genus-species* viszonya írja le.² Ebből a viszonyból két fontosabb megállapítás következik. Egyfelől a *species*ül szolgáló individuális lelkek voltaképpen egynek tekinthetők a Lélekben: ez a lelkek egységének mehökkentő plótinosi tétele.³ Másfelől a Világlélek és az individuális lelkek viszonyát is tisztázza: az individuális lelkek semmilyen szempontból nem a részei, és nem is vezethetők vissza sehogy a Világlélekre, hanem a Világlélek is egy az individuális lelkek közül.⁴ Egy korai értekezésében az emberi autonómia megőrzése Plótinosz egyik legfőbb filozófiai motivációja abban, hogy az egyéni lelkeket függetlenítse a Világlélektől. Ha ugyanis a Világléleknek teljesen a része lenne az emberi lélek, akkor semmilyen esetben nem cselekedhetne attól függetlenül: a Világlélek úgy irányítana minket, ahogy mi tesszük azt testrészeinkkel. Ennek következtében nem beszélhetnénk arról, hogy egy cselekedetet mi magunk hajtunk végre, másfelől pedig morálisan rossz cselekedeteket kellene a Mindenségnek tulajdonítanunk.⁵ Ha az egyéni lélek felé fordulunk, azt találjuk, hogy Plótinosz, amikor élőlényről beszél, nem csupán a test és a lélek együttesének tartja (*to szünamphoteron*), hanem a lelket is egy alsóbb- és egy felsőbbrendűre osztja fel.⁶ Hibás lenne azonban azt feltételezni, hogy itt két különálló entitásról beszélhetünk, a lélek ugyanis egy kontinuum, az alsóbbrendű lélek nem létezik a felsőbbrendűtől külön. Ugyan az alábbi nehézségek zöme kétségtelenül ebből a kontinuitásból erednek, és így akár el is tekinthetünk a velük való foglalkozástól, ez azonban még nem változtat azon, hogy Plótinosz nem csak szisztematikusan megteszi ezt a distinkciót a két lélek között, hanem a pszichikus jelenségek magyarázatánál is nagyban támaszkodik erre. Nos, mik is ezek a nehézségek? Ezeknek a körvonalazásához érdemes áttekinteni a szakirodalom fontosabb megközelítéseit.

2 IV. 8. 3. 6–21; VI. 2. 22. 23–29.

3 Plótinosz ezt védi a korai értekezésében: *Arról, hogy vajon minden lélek egy-e* (IV. 9); bár az életmű későbbi részében a kérdés már nem kerül részletes tárgyalásra, semmi jel nem utal arra, hogy Plótinosz feladta volna ezt az álláspontját. A lelkek *genus-species* viszonyából levezetett egységét ki kell még egészíteni azaz, hogy legalább a *Timaiosztól* kezdve a platonista ontológiában a *genus* ontológiai elsőbbséget élvez a *speciessel* szemben. Ez utóbbihoz lásd Caluori 2015, 70–78.

4 Plótinosz legkidolgozottabb érvelése emellett: IV. 3. 1–8.

5 III. 1. 4. Ehhez még lásd Caluori 2015, 22–25. Ebben a tanulmányban az autonómia kérdését csak az alsóbb- és a felsőbbrendű lélek viszonyában fogom vizsgálni, arra azonban nincs lehetőségem, hogy erre a témára részletesebben kitérjek. Az okságról és morális felelősségről szóló plótinosi nézetekről remek elemzést ad Bene 2010.

6 Annak ellenére, hogy (mint azt látni fogjuk) Plótinosz más elnevezéseket is alkalmaz, a könnyebb követhetőség kedvéért általam használt az alsóbb- és felsőbbrendű lélek terminusai az angolszász fordítások és szakirodalom gyakorlatát követi (*lower/inferior soul*, illetve *higher/superior soul*).

A plótinuszi lélekfilozófia kutatásának az úttörője, Henry J. Blumenthal alaptézise szerint a platóni háromosztatú lelket Plótinosz legfeljebb etikai kontextusban említi, amikor viszont tudományos pszichológiával foglalkozik, a lélek arisztotelianus fakultások szerinti tagolását követi. Ebből következően Blumenthal projektjének egy jelentős részét ezeknek a fakultásoknak az azonosítása teszi ki, ahogy ez adja könyve fő rendezőelvét is. Ennek a megközelítésnek az elkerülhetetlen következménye a kétféle lélek háttérbe szorulása. Ugyancsak lényeges témánk szempontjából Blumenthal egy korábbi cikke, amelyben részletesebben érvel a Lélek, a Világlélek és az individuális lelkek fent bemutatott viszonya mellett. Ennek a cikknek a végén arra is kitér, hogy az individuális lelkek legalsó része a Világlélekből ered.⁷ Blumenthal meglátásnak a fontossága nemcsak abban áll, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy Plótinosz valóban többször ír arról, hogy a lelkünk egy része a Világlélekből ered, hanem abban is, hogy ezt a részt a fakultások szerinti megközelítését követve a vegetatív képességgel (*to phütikon, to threptikon*) azonosítja.

A kortárs kutatók közül Damian Caluori könyvében rendszeresen végigveszi a plótinuszi lélek metafizikáját, és ennek során érkezik el az egyéni emberi lélekhez.⁸ Caluori mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy az alsóbbrendű lélek nem választható el a felsőbbrendűtől: az alsóbbrendű lélek egyértelműen a felsőbbrendűtől származik. Caluori nem tartja megfelelőnek a blumenthali fakultások szerinti felosztást, inkább a sztoikus vezérlő részt sejtí példaként: ebből kiindulva érvel amellett, hogy az alsóbbrendű lélek azonos a képzetalkotó képességgel (*to phantasztkon*).⁹ Danny Muñoz-Hutchinson a plótinuszi tudatosságról szóló könyvében mondhatni megkerüli az alsóbb- és felsőbbrendű lélek felosztását és az ezzel járó kérdéseket. Megkülönbözteti a tudatosság három szintjét, amelyek szerinte a szelf három szintjének felelnek meg (fizikai szelf, dianoétikus szelf és a valódi szelf, az értelem).¹⁰ Ez a szelfek szerinti felosztás egyáltalán nem illeszkedik a kétféle lélek *Enneaszok*ban található leírásához, ezért is tarthatjuk félrevezetőnek, hogy a dianoétikus szelfre az alsóbbrendű, míg az értelemszelfre a felsőbbrendű lélek kifejezéssel utal olykor Hutchinson.

Caluori az alsóbbrendű lélek és a képzetalkotó képesség azonosításával hasonlóan egyoldalú értelmezést kínál, mint Blumenthal: az arisztotelianus fakultások szerinti megközelítés ugyanis kétségtelenül megtalálható a szövegekben, még akkor is, ha nem tekintjük annyira dominánsnak, mint Blumenthal teszi.¹¹ Egy további probléma, hogy Plótinosz látszólag nem konzisztens abban a kérdésben, hogy mi az alsóbbrendű lélek eredete. Igaz, vannak olyan szöveghelyek, ahol az alsóbbrendű lelket az egyéni lélek által

7 Blumenthal 1971a, 62–63.

8 Caluori 2015, 134–179.

9 Caluori 2015, 163–171.

10 Hutchinson könyvében lévő értelmezési keretéről összefoglalóan lásd Hutchinson 2018, 2–3.

11 Ehhez elsősorban lásd IV. 3. 23.

létrehozott dolognak, vagy – az *Enneaszok* filozófiai nyelvén – külső aktivitásának tekinti, amely addig van jelen, ameddig a felsőbbrendű lélek,¹² de ugyanúgy akadnak olyanok is, amelyekben a Világlélekből való eredeztetésről olvashatunk.¹³ Ez az ellentmondás jól tetten érhető Blumenthal és Caluori eltérő megközelítésében.¹⁴

A *crux interpretumot* bármelyik megközelítés számára egyértelműen a *Lélekkel kapcsolatos kérdések* I–II. (IV. 3–4) hosszú, emlékezettel foglalkozó részének egy fejezete jelenti.¹⁵ Miután Plótinosz amellett érvelt, hogy az emlékezet képessége nem a testhez, nem is a kompozitumhoz, hanem egyedül a lélekhez tartozik, azt a kérdést teszi föl, hogy vajon pontosan melyikhez: az istenihez, mellyel valójában azonosíthatjuk magunkat, vagy a másikhoz, amely a Mindenségből származik?¹⁶ Plótinosz a kérdést az *Odüsszeia*-beli *Neküia* két Héraklészével világítja meg:¹⁷ Héraklész Hádészban lévő képmása (*eidólón*) emlékszik minden életében megtett dologra (*pepragmenón pantón kata ton bion*), míg nem tudjuk, hogy maga, a képmás nélküli Héraklész mit mond. Később Plótinosz amellett érvel, hogy a lelken belül az emlékezetért a képzetalkotó képesség a felelős, és egyúttal mind a felsőbbrendű, mind az alsóbbrendű léleknél feltételez egy ilyen képességet: ez a kettős képzetalkotó képesség elmélete.

Még ha zárójelbe is tesszük, hogy ebben a szövegben az alsóbbrendű lélek látszólag elválasztható a felsőbbrendűtől, akkor is látnunk kell azt a problémát, amely a fenti kettős képzetalkotó képesség elméletéből fakad. Ha ugyanis elfogadjuk Blumenthal klasszikus megközelítését, akkor magyarázatra szorul, hogy a vegetatív lélek miképp rendelkezhet emlékekkel és képzetalkotó képességgel.¹⁸ Az alsóbbrendű lélek emlékei a memória tárgyalásánál, ahogy az az értekezésből kiderül, egyértelműen individuális jellegűek: a földi életre vonatkozik. Később ugyanis, amikor az a kérdés kerül tárgyalásra, hogy vajon a felsőbbrendű léleknek a halál után olyan emlékektől is meg kell szabadulni, amelyekre a nemes jellemű embernek talán emlékeznie kell, olyan dolgokat sorol fel Plótinosz, mint a családtagok, a barátok, a szülőföld. Caluori más problémával kénytelen szembenézni: mivel egyoldalúan amellett tör lándzsát, hogy az alsóbbrendű

12 I. 1. 8. 9–23, III. 4. 3.21–4.2, IV. 5. 7. 49–62, V. 2. 1.18–2.10.

13 IV. 9. 3. 24–28, IV. 3. 7. 20–29, IV. 3. 27. 1–2, IV. 4. 32. 4–13.

14 Bizonyos értelemben Blumenthal megközelítését képviseli Filip Karfik is, amikor két a lélek működésének a körét vizsgálja, lásd Karfik 2014, 127–128.

15 IV. 3. 27.

16 IV. 3. 27. 1–3.

17 *Odüsszeia* XI. 601–602.

18 Richard A. H. King például Blumenthal gondolatát követve egyszerűen azonosítja a vegetatív lelket az iteni képmással. Ez természetesen rögtön felvet kérdéseket, amelyekre King mintha megpróbálna azzal választ adni, hogy mivel a kétféle lélek nem különíthető el egymástól valójában, csak egy etikai distinkciónál van szó: az élelem utáni vágy határozza meg a vegetatív lélek egész életét, és így a testről való gondoskodás. A későbbiekben a képmás emlékezetét pedig mint autobiografikus memóriát írja le, lásd King 2009, 157–162. A problémák így ha más szinten is, de megismétlődnek, például a létfenntartásért felelős vegetatív léleknek miképpen lesz autobiografikus emlékezte?

lélek a felsőbbrendűtől származik, ezért kénytelen valamilyen magyarázatot adni arra, hogy a IV. 3. 27-ben a képmásnak nevezett lélek a Világlélekből származik, ez pedig egyet jelent azzal, hogy a szövegben szereplő isteni lelket egy huszárvágásával az alsóbbrendű lélekkel azonosítja, és egy újabb lélektípust vezet be a semmiből a képmással való azonosításra.¹⁹ Ezzel Caluori nemcsak negligál számos szöveghelyet, amelyek egyértelműen az alsóbbrendű lélek Világlélekből való eredeztetéséről szólnak, hanem teljesen párhuzam nélküli, Plótinosznak az összes többi emberi lélekről szóló leírásának ellentmondó értelmezést ad elő.

Hogyan lehet ezeket az ellentmondásokat kibékíteni, sőt lehet-e egyáltalán? A következő fejezetben néhány passzust szeretnék alaposabban megvizsgálni. Ezek között akad olyan, amelyiknek a kontextusa etikai, de a szigorúbban pszichológiai témájú szövegek sem egy statikus megközelítésű leírást, hanem egy dinamikus képet adnak a lélekről. Úgy vélem, hogy az eltérő kontextus és a dinamikus megközelítés segíteni fog abban, hogy egy átfogóbb megoldást kínáljunk a fenti problémákra.

A felsőbbrendű lélek képessége a szabad választásra

A két lélek egymáshoz való viszonyának megértésében sokat segít a vágy leírása, amelynek a kiindulópontja a léleknyom. Plótinosz pszichológiájának kétségtelenül ez egyik legeredetibb gondolata a léleknyom (*ikhnosz tész pszükhész, indalma pszükhész*): ez egy olyan kvázi-pszichikus entitás, amely által egy test élő test – vagy Plótinosz szóhasználatával meghatározott test (*to toionde szóma*) – lesz.²⁰ A meghatározott testnek a léleknyomnak köszönhetően minőségileg más módon állapottokat tulajdoníthatunk, mint amilyeneket az élettelen testnek: az élettelen test, ha szétvágják, csak a benne lévő egység sérül, míg a meghatározott testet így a lélektől való elválás veszélye fenyegeti – ez az állapot fejeződik ki a fájdalomban, a léleknyom és test nagyobb egysége pedig a gyönyörben.²¹ A léleknyomra ugyanis – összhangban Plótinosz platonista megközelítésével – a test nem *per se* tesz szert, hanem a róla gondoskodó lélek, pontosabban a természet (*phüszisz*) jelenléte által.²² (A természet, amint már volt róla szó, az egyik lehetséges megnevezése annak a lélekrésznek, amelyik a Világlélekből származik.) A meghatározott test legfontosabb funkciója, hogy a lélek kapcsolatba kerülhessen az élőlényt ért fizikai

19 Ez az *inferior soul* az addigi *lower soul* helyett, lásd Caluori 2015, 171–179.

20 A plótinoszi léleknyom történeti háttéréhez és részletesebb kifejtéséhez lásd: Noble 2013; Karfik 2014, 124–128; Caluori 2015, 186–191. Hutchinson sajátos értelmezésében, melynek részletes kritikájától most eltekintek, a léleknyom a plótinoszi többrétegű szelfelfogásának a legalsó szintje, lásd Hutchinson 2018, 45–66.

21 IV. 4. 18. 22 – IV. 4. 19. 4.

22 IV. 4. 20. 15–16, IV. 4. 20. 23–25.

hatásokkal anélkül, hogy sérülne a testetlen dolgok impasszibilitásának plótinosi tétele. Mondjuk a fájdalmat fizikai hatásként (*pathosz*) a test szenved el, a lélek viszont ezt nem éli át, hanem csak tudomása lesz (*gnószisz*) erről a fájdalomról:²³ a meghatározott test ezáltal a lélek és a fizikai világ közötti közvetítőként működik. Ez a séma nyer részletesebb kibontást a vágy létrejöttének elemzésénél. Plótinosz négy lépést különít el a vágnál: (1) a meghatározott test olyan állapotba kerül, amelyben a jelenlegihez képest valamilyen eltérő állapotra vágyik, (2) a természet világosként (*tranész*) ismeri meg a testben kezdődött vágyat, (3) az érzékelés megismeri a róla való képzetet, (4) a (felsőbbrendű) lélek pedig e képzet alapján eldönti, hogy ellenszegüljön vagy teljesítse a vágyat.²⁴ Az előbbi négy lépés valójában háromra redukálható, a (2) és a (3) ugyanis a testi állapot tudatosulásának két aspektusa, amely szimultán történik a természet szintjén, amikor a testi állapot elér egy kritikus szintet: egyfelől a természet artikulálja a vágyat (például a test édes állapotra való általános vágyát egy konkrét édes dologra való törekvéssé alakítja), másfelől ennek az érzékelése során képzet alakul ki erről az állapotról, a felsőbbrendű lélek pedig e képzet alapján hozza meg döntését. Emellett szól az (amit már a problémánknál érintettünk), hogy az alsóbbrendű lélek is rendelkezik képzetalkotó képességgel, de még inkább az, hogy a passzus végén Plótinosz meghatározott test / természet / (felsőbbrendű) lélek triadikus modellje révén ismétli el a vágy kialakulását:

[Sz]ükségképpen ne is a természetben vegye kezdetét a vágy, hanem a meghatározott testben, melyet hatás ért, és fájdalma van, hiszen az ellenkezőkre törekszik, mint amit átélt: gyönyörre a fájdalom helyett és teltségre a hiány helyett. A természet pedig anyaként igyekszik teljesíteni a szenvedő kívánságait, próbálja rendbe hozni és magához venni, és miközben gyógyír után kutat, a kutatással összekapcsolja magát a szenvedő vágyával, és a [vágy] beteljesítése testtől hozzá kerül. Így a vágyakozás a testtől származik – ezt nevezhetné valaki „megelőző vágnak” és „elő-vágnak” is –, a természet másból kiindulva és más miatt vágyakozik, és az a lélek, amelyik biztosítja vagy nem a vágy tárgyát, megint másik.²⁵

A fenti passzus a vágy elemzése mellett egy lényeges különbségre is rávilágít a természet és a lélek között. Plótinosz a szükséget szenvedő test és a róla gondoskodó természet közötti viszonyt az anya metaforájával világítja meg. Ugyan eredetileg nem maga az anya vágyakozik ténylegesen, empátiája révén azonosul a gyermeke kívánságaival, ami már csak azért is szükséges, mert ez kell ahhoz, hogy a gyermek vágya kielégüljön: a testi affekció elő-vágya (*proepithümia*) így válik tényleges vágygá. A folyamathoz szükséges az

23 IV. 4. 19. 4–29.

24 IV. 4. 20. 10–20.

25 IV. 4. 20. 26–36.

is, hogy érzékelje a test affekcióját a természet: ennek az eredménye a róla alkotott képzet. A kettős képzetalkotó képesség elmélete ad választ arra, miképp tudatosul ez a felsőbbrendű lélekben: bár mindkét lélek külön-külön rendelkezik ezzel a képességgel, a két képesség tartalma közös, vagyis ha az alsóbbrendű lélek képzetalkotó képességében megjelenik egy képzet, az egyúttal a felsőbbrendűében is jelen lesz. Vegyük észre viszont, hogy ez a folyamat tökéletesen determinált módon zajlik le: még ha a szövegben a természet kutatásáról is olvasunk, ez nem jelen többet, mint annak a módnak az ösztönös keresését, ahogy el lehet érni a vágy tárgyát.²⁶ A felsőbbrendű lélek pedig pontosan ebből a szempontból mondhatjuk másnak a természethez képest: szabadon viszonyulhat a képzethez, sőt abban a kérdésben, hogy az ember végül kielégíti-e a vágyát vagy sem, a felsőbbrendű léleké a döntő szó. Plótinosz tehát a határt a két lélek között aszerint húzza meg, hogy rendelkezhet-e valamilyen autonómiával a test szükségletét illetően: a természet a kritikus testi állapot esetén automatikusan ki akarja elégíteni a test szükségletét, a felsőbbrendű lélek viszont a képzet alapján képes felülbírálni ezt. Másfelől a reprezentáció megjelenéséig minden teljesen automatikusan zajlik le: ez determinált processzus változik meg a felsőbbrendű lélek döntési képességével.

Az értekezés egy későbbi pontján, ha más összefüggésben is, de ugyanez a modell kerül alkalmazásra. Plótinosz az utolsó nagyobb egységet a Mindenségben érvényesülő kozmikus szimpátiának szenteli: világunk mivel egyetlen élőlény, ezért minden benne lévő élőlény a része, teste szempontjából mindegyik teljesen, lelke szempontjából viszont egyesek csak részlegesen²⁷ – pontosan ez az utóbbi teremti meg az emberi autonómia lehetőségét a későbbiekben. Ez az egység az alapja a kozmikus szimpátiának, vagyis annak, hogy egyik rész a másikra képes hatást kifejteni, ami szerint a varázslás is működik. A mágia működését és hatókörét Plótinosz hosszabban elemzi, de a bölcsre tett lehetséges hatása különösen érdekes számunkra:

De miképpen fejtik ki a bölcsre a varázslatok és a bájitalok a hatásukat? Lelkében ellenáll a varázslatnak, racionális lélekresztét nem érheti hatás, és nem is változtathatja meg vélekedését; azonban amekkora a Mindenséghez tartozó, irracionális rész van benne, azt illetően hatás érheti, sőt ez az, amit hatás érhet. Szerelmes azonban a bölcs nem lehet bájitaloktól, amennyiben a szerelem akkor áll elő, amikor a másik lélek is rábólintott ennek a léleknek a hatására. Amint pedig ráolvasások hatnak az irracionális részre, ak-

26 Valamivel később úgy tűnik, mintha a természet rendelkezne deliberatív képességgel is. Egyes esetekben a meghatározott testben lévő elő-vágy nem lesz vággyá, mivel nem csatlakozik a természet hozzá, és nem akarja (*méde bouleszthai*) magához, minthogy a test elő-vágya nem természet szerinti; a természet mintha csak felügyelné (*episztatuszan*) hogy a természet szerint van-e (IV. 4. 21. 10–14). A megfogalmazás ellenére ez nem jelent azonban semmilyen deliberációt, hanem egyszerűen csak arról van szó, hogy a természet kénytelen szelektálni a folyamatos változásnak alávetett test különböző dispoziciói között: ez viszont ugyanúgy automatikusan megy végbe.

27 IV. 4. 32. 4–13.

képp a bölcs maga is ellentétes ígézettekkel és ellentétes ráolvasásokkal fogja feloldani az ottani erőket. Halált, betegséget vagy mindazt, ami testi jellegű, elszenvedhet ezekről, mivel a Mindenséghez tartozó részre egy másik rész vagy a Mindenség hathat, de őt magát nem éri ártalom.²⁸

A bölcs megjelenése a szövegben jóval többet jelent egy speciális helyzetnél: az ember érzékelhető világban való normatív működési modelljét kínálja. Más szóval, a bölcs helyzete az, amelyre egy embernek törekedni kell, és egyúttal az inkarnált formában elérhető maximum is. Ez utóbbit azért is fontos kiemelni, mivel maga a vizsgált helyzet is szélsőséges: a mágia varázsigék és bájitalok révén történő hatása, vagyis a szimpátia által összekapcsolt világ determináló hatása. A kérdés arra vonatkozik, hogy milyen mértékig képes a mágia kifejezni ezt a hatását. Plótinosz két helyzetet különböztet meg. A kettő közötti különbség teljes összhangban van azzal, amit a vágy leírásánál láttunk. Amikor egy mágia által kiváltott törekvésnél a felsőbbrendű lélek jóváhagyása kell ahhoz, hogy megtegyük azt, amire a törekvés irányul (vagyis a törekvés összes esetében), akkor a bölcs ennek soha nem fog engedni: a szerelmi varázslat nem akkor sikeres, ha a test bizonyos diszpozícióját és a természet erről való gondoskodását előidézi, hanem akkor, ha ennek a törekvésnek engedve, az adott személy karjába omlunk. Az alsóbbrendű lelket ért mágikus hatásnál viszont nincs más lehetősége a bölcsnek sem a védekezésre, mint a kozmikus szimpátia manipulálása ellenvarázslatok révén.²⁹ A betegség és a halál esetében a varázslat hasonlóképp egy káros testi diszpozíciót idéz elő, így mindez a felsőbbrendű lélek bármilyen jóváhagyásától függetlenül is le tud zajlani. Minthogy a fejtegetés mindenekelőtt a bölcs alakjával erősen sztoikus alapokra épít, ezért nem erőltetett az a kérdés, hogy vajon – mondjuk ugyancsak mágia által kiváltott – hallucináció hogyan illeszkedne ebbe a keretbe. A hallucináció ugyanis egy olyan eset lenne, amikor a képzetalkotó képesség kerül a szimpatetikus befolyás alá. A kettős képzetalkotó képesség plótinoszi elméletét szem előtt tartva azonban ez nem jelenti azt, hogy maga a képzet ne jelenne meg a felsőbbrendű lélek előtt, a felsőbbrendű lélek pusztán tudja róla, hogy hamis, és nem ad rá afirmatív választ.

Már a vágnál is láthattuk, hogy a képzet kialakulása a természet szükségszerűségnek alávetett szintjén zajlik: ez jelenik meg még hangsúlyosabban az *Enneaszok* egy másik darabjában. Plótinosz az erényekről szóló értekezésének (I. 2) egyik fő filozófiai mondanivalója a polgári és a katartikus erények közötti különbségtétel: bár az előbbiek meglete

²⁸ IV. 4. 43. 1–11.

²⁹ Gary M. Gurtler egyes platóni szövegekre hivatkozva (*Kharmidész* 156–157) felveti, hogy az itteni ráolvasások a konkrét jelentésük mellett filozófiai életformát is jelenthetnek, amely képes ellenállni a negatív ráolvasásoknak, lásd Gurtler 2015, 205. Ez a felvetés különösen figyelemre méltó az elemzésre kerülő I. 2. 5 második fele szempontjából, ahol a kiváló léleknek az alsóbbrendű lélekre tett lehetséges hatása a téma.

szükséges az utóbbiakhoz, mégis egyedül a katartikus erények által leszünk képesek megszabadulni az inkarnált létezés béklyóitól, hogy eljussunk az Értelem kontemplációjához – Platónnal szólva: hogy ebből a világból elmenekülve az istenhez hasonljunk.³⁰ Az ötödik fejezetben kerül elő az a kérdés, hogy vajon milyen mértékű lehet ez a megtisztulás (*epi poszon hé katharszisz lektoon*). Hamar kiderül, hogy az etikai vizsgálat kontextusát az emóciók adják, mint a vágy, az indulat, a félelem, valamint az, hogy milyen mértékig lehetséges a testtől való különválás. Az indulattal viszont Plótinosz egy újabb szempontot hoz be az addigi vizsgálódásba: az emóciókban meglévő akaratlan elemet (*to aproaireton*).³¹

A lélek, amennyire lehet, megszünteti az indulatot: ha lehetséges, teljesen, ha viszont nem, legalább nem lesz ugyanúgy indulatos; az akaratlan elem azonban egy másik dologhoz tartozik, az akaratlan elem továbbá jelentéktelen és gyenge. A félelmet teljesen meg kell szüntetnie, hiszen semmitől sem fél – igaz, itt is megtalálható az akaratlan elem –, kivéve attól, ami az erkölcsi figyelmeztetés tartalma. Mit tegyen a vággyal? Az nyilvánvaló, hogy semmilyen hitvány dologra nem vágyhat, az étel és ital enyhülést hozó vágya pedig nem az övé, ahogy a szerelmi vágy sem. Ha pedig mégis, az akaratlan elem akkor sem az övé. Vagy ha mégis az övé, akkor csak addig, ameddig az együtt van a képzetel, mely ugyancsak hajlamos az effélére.³²

Míg a fájdalomhoz a lélek csak kétféleképpen tud viszonyulni, megszüntetni vagy elviselni, addig az indulatot képes akár teljesen felszámolni. A gyönyör és a fájdalom, valamint az indulat, vágy és a félelem közötti különbséget valószínűleg a törekvés megléte jelenti: a gyönyör és a fájdalom egy egyszerű állapotnak tekinthető, melyre a léleknek a kihatása erősen korlátozott, az utóbbiak esetében viszont jelen van a vágy, harag, félelem tárgyára vonatkozó késztetés vagy háritás, amelyre vonatkozóan a léleké a döntés joga. Az itt jelenlévő akaratlan elem nem a lélekhez, hanem egy másik dologhoz tartozik (*allu einai to aproaireton*). A vizsgálódás folytatásában Plótinosz ezeket az összetett eseteket tekinti át, és ezzel tulajdonképpen azt veszi számba, hogy legfeljebb meddig terjedhet ki ez az akaratlan elem. A szöveg ezen a ponton válik sajnos még a szokásosnál is nehezebben érthetővé.³³ A lélekben még a táplálkozásnál vagy a szaporodásnál sincs akaratlan elem, ez ugyanis csak a természetes vágyakhoz tartozik. Ez után bukkanunk

30 *Theaitétosz* 176a8–b2.

31 Ehhez a fejezethez még lásd O'Meara 2019, 98–109.

32 I. 2. 5. 11–21.

33 I. 2. 5. 19–21. A következőkben HS² által javasolt szöveget veszem figyelembe. HS¹ és Armstrong megtartja a kódexek eredeti olvasatát, melyet úgy kellene érteni, hogy természetes vágyakként még ezeknél sem beszélhetünk akaratlan elemről. Akármelyik szöveget is fogadjuk el, az értelmezésem lényegén nem változtat.

rá az akaratlan elem határára: még ha el is fogadjuk, hogy az előbbi esetekben mégiscsak van akaratlagos elem, akkor ez csak a képzetig tarthat, amelynek már eleve van hajlama a vágyak elfogadására – ez viszont nem hat ki a lélek hozzá való viszonyulására. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a szöveg homályossága ellenére is elég egyértelműnek látszik, hogy Plótinosz a megtisztulás és így az akaratlan elem közötti határt a képzetnél húzza meg, ez az akaratlan elem azonban nem érinti a lélek szabadságát és lehetőségét a megtisztulásra.

A fejezet további része azzal foglalkozik, hogy a lélek miképpen tisztíthatja meg az irracionális részt (*to alogon*).³⁴ Bár elsőre ez a rész nem illeszkedik az eddigiekhez, valójában ugyanannak a végiggondolása a másik irányból. Észre kell vennünk ugyanis, hogy a testtől való különválás nem csak a testet, hanem a testről gondoskodó lelki funkciókat is érintette, így az a *más*, amihez az akaratlan elem tartozik, sokkal inkább a lélek irracionális részére vonatkozik, amelynek a test felől érkező zavarairól olvasunk most. Az előzőekben arra kerestük a választ, hogy a racionális lélek mennyiben tud a testtől, és a testről gondoskodó alsóbbrendű lélektől függetlenedni; Plótinosz most megfordítja a kérdést: mennyire képes hatni a racionális lélek az irracionálisra? Az ingadozó válaszból az derül ki, hogy bár az irracionális rész zavarait, ha nem is tudja teljesen megszüntetni, képes valamelyest mérsékelni. Ezt mutatja be a szomszédhasonlat is: ahogy egy ember a bölcs szomszédságában annak véleményétől tartva szegényből nem tesz meg bizonyos dolgokat, úgy az irracionális résznél is van lehetőség a hatások mérséklésére azáltal, hogy összeköttetésben van a racionális lélekkel. A hasonlatnak azonban van két kiemelendő pontja. Először is, látnunk kell, hogy ismét egy ideális szituációról olvasunk, arról, hogy a megtisztított lélek milyen ellenhatást fejthet ki az irracionális részére. Továbbá a hasonlatban emberünk nem meggyőződésből, hanem szegényből, csak a bölcs ember ráhatására viselkedik helyesen, vagyis az eredeti hajlama ugyanúgy megmarad, csak nem okoz már konfliktust.

A fenti szövegrészek, bár különböző a kontextusuk, a két lelket lényegében hasonlóképp különítik el: az alsóbbrendű lélek igyekszik gondoskodni a testről, a képzet útján összekapcsolja a test állapotát a felsőbbrendű lélekkel, mindez azonban determinált módon zajlik le; a felsőbbrendű lélek ezzel szemben szabadon dönthet a képzethez való viszonyáról, és így a késztetés jóváhagyásáról. Ez a kritérium üresnek látszódhat elsőre, de következetes véghezvitelével véleményem szerint a plótinoszi kétféle lélek korábban körvonalazott feszültségei föloldódnak. Minden olyan automatikusan működő lelki képesség, amely nem rendelkezik szabad választással, definiálja az alsóbbrendű lelket, míg a felsőbbrendű lélek ott „kezdődik”, ahol megjelenik a választás képessége is. Ez a kritérium képes lezárni a fakultások vitáját, a lelki képességek ugyanis aszerint különülnek el és tulajdoníthatók az alsóbb- vagy felsőbbrendű léleknek, hogy vajon rendelkezik-

34 I. 2. 5. 21–31.

hetnek-e szabad választással. Ebből következően az értelem képessége (*to logisztikon*) azonosul a felsőbbrendű lélekkel, és az összes többi képességet az alsóbbrendű lélek fogja át. Ez ugyanakkor magyarázattal is szolgál a két Héraklész hasonlatára. Egyrészt az individuális emlékeinkre kizárólag az érzékelés útján teszünk szert, így azok az érzékelés képességét is átfogó alsóbbrendű lélek képzetalkotó képességében maradnak meg. Másrészt az individuális emlékek (életutunk, szülőföldünk, családunk stb.) a világban meghatározott szükségszerűségek folyománya, hiszen a sors határozza meg, hogy hova és milyen állapotban születünk. Ahogy sorsunk körülményeit nem, eseményeit pedig legfeljebb korlátozottan változtathatjuk meg, úgy a róluk való emlékeink az autonómiával nem rendelkező alsóbbrendű lélek emlékeztetéséhez tartoznak elsődlegesen, a felsőbbrendű lélek viszont az intelligibilis világba való távozáskor minél többet felejt el belőlük, annál jobb számára.³⁵ Azért szükséges, hogy mind a felsőbbrendű, mind az alsóbbrendű léleknek legyen képzetalkotó képessége, mivel ezen keresztül kommunikál a két lélek egymással, vagy inkább ezen keresztül léphet kapcsolatba a felsőbbrendű lélek az öt körülvevő érzékelhető világgal. A képzetalkotó képességek a két lélek érintkezési pontjai.

A szabad választás kritériuma ugyancsak lehetővé tesz egy olyan értelmezést is, amely képes magyarázatot adni arra az ellentmondásra, hogy az alsóbbrendű lélek az felsőbbrendűtől ered, míg más helyeken, hogy a Világ lélekből vagy a Mindenségből. Fontos viszont előzetesen kiemelni, hogy ez az értelmezés sem tudja teljesen meggyőzően összeegyeztetni a két ellentétes álláspontot. Ahogy fent már szó volt róla, amikor Plótinosz mellett érvel, hogy az egyedi, racionális lelkek nem a Világ lélekből erednek, az egyik fő motivációja az autonómiájuk megmentése volt.³⁶ Amikor azt olvassuk, hogy az alsóbbrendű lélek mégis a Világ lélekből ered, akkor nem arról van szó, hogy az alsóbbrendű lélek visszavezethető a Világ lélekre – ezt már csak az individuális működése is kérdésessé tenné –, hanem arról, hogy ez a léleknek azon képességei, melyeknek a működését determinálja a fizikai világ, és a világ lelkén keresztül megvalósuló szimpateitikus hatások. Plótinosz ezért is használhatja a Világlelket és a Mindenséget váltakozva, amikor arra utal, hogy melyikből (*ek*) ered, vagy melyikhez tartozik (*genitivus*) ez a lélek, hiszen a determináló hatás szempontjából nincsen ennek jelentősége.³⁷ És ugyancsak ez

35 IV. 3. 32. 12–24.

36 Az emberi lélek és a Világ lélek viszonyának az autonómia szempontjából való vizsgálatához még lásd Bene 2010, 37–38.

37 Plótinosz – általában platóni szövegekre támaszkodva – egyes előljárászavak révén olykor különböző metafizikai viszonyokat tud megjeleníteni. Jó példa erre, hogy nem a lélek van a testben (*en*), hanem valójában a test a lélekben, ez ugyanis egy metafizikai függést fejez ki: ilyen értelemben van a lélek az Értelmeben, és az Értelm az Egyben (V. 8. 3. 1–3, IV. 3. 22. 7–12). Ezzel szemben a lélek, még amikor a racionális lélek inkarnált állapotában is van, csak a testek „körül” (*peri*) van, és ennyiben válik oszthatóvá (I. 1. 8. 10–15, IV.2(1). 1). Véleményem szerint a fenti megfogalmazás is ezek sorába illeszkedik.

magyarázza azt is, hogy Plótinosz egyes helyeken az alsóbbrendű lélekre mint hatásnak kitett részre (*pathétikon*) referál.³⁸

A fejre állított Epiktétosz

Bár az előbb vizsgált szövegek több platóni szöveggel is kapcsolatban állnak (mindenekelőtt az *Állam* és a *Phaidrosz* háromosztatú lelkével és a részek közötti konfliktussal, valamint a *Phaidón* filozófiai megtisztulásprogramjával),³⁹ de – még ha kimondatlanul is – legalább ilyen hangsúlyosan jelenik meg az újszoicizmus is a háttérben. Talán túl általános lenne, ha arra hivatkoznánk, hogy a felsőbbrendű lélek az adott képzetből kiinduló döntése voltaképpen a jóváhagyásnak felel meg. A kapcsolat vizsgálata viszont jóval gyümölcsözőbbnek bizonyul, ha ezt a törekvés (*orexisz*) szempontjából nézzük meg.

Plótinosz az az indulat elemzésénél leírja, hogy nem beszélhetünk önálló vágyakozó vagy indulatos részről, mivel ezek csak különböző törekvéseknek tekinthetők, amelyek egy szubsztanciától, a lélek irracionális részétől (*to alogon tész pszükhész*) származnak. A szubsztancia maga nem azonos a törekvéssel, azt viszont talán mondhatjuk, hogy ő teljesíti azt be, amikor összekapcsolja saját aktivitásával.⁴⁰ Plótinosz itt más hangsúlyokkal ismételi el az élő testhez tartozó léleknyom és az alsóbbrendű lélek közötti kapcsolatot, valamint azt, hogy miként lesz az elő-vágyból vágy: az eredeti törekvés a léleknyommal rendelkező élő testből ered, de ez a törekvés mégiscsak akkor lesz teljes, ha az alsóbbrendű lélek másodlagos vágyakozása is hozzájárul. Epiktétosznál a törekvés – és párja, a hárítás – a megelőző sztoikus elméletekkel szemben, melyek csak a készítés (*hormé*) egyik alfajának tartották, egy speciális mozzanatként jelenik meg: ez a jóváhagyást megelőzően a léleknek egyfajta előzetes irányultsága. A törekvés (amennyiben nem bírálja fölül a jóváhagyás) a képzzel együtt járó erős emóció, a vágy miatt mindenképpen arra irányul, hogy biztosítsa ennek a vágnak a tárgyát.⁴¹ A törekvés tehát rendelkezik egyfajta ösztönös működéssel,⁴² de ez a tulajdonsága még egyáltalán nem akadályozza,

38 II. 3. 10. 3–6, III. 6. 1. 14–17, III. 6. 4.

39 *Állam* 434c–441c, *Phaidrosz* 246a6–b4, *Phaidón* 65e6–67e4.

40 IV. 4. 28. 64–73.

41 Steiger 2014, 332–336. Úgy gondolom viszont (mint erre már korábban utaltam), hogy szemben a Steiger Kornél által felvázolt epiktétoszi modellel, Plótinosznál a képzet megjelenése és a törekvés kialakulása nem egymást követő lépések, hanem szimultán zajlanak le. Bene László részletesen áttekinti a törekvés kontextusát a plótinoszi pszichológiában, bár a fogalom háttérben inkább arisztotelészi hatást feltételez, lásd Bene 2001, 156–162.

42 Steiger értelmezésében ez az ösztönösség az animális *oikeiószisszal* függ össze, amely az állatokra és egy bizonyos korig a gyerekekre jellemző: az epiktétoszi filozófia célja, hogy képesek legyünk az animális *oikeiósziszt* a racionálissal felváltani, lásd Steiger 2014, 323–331.

hogy azon dolgok körébe tartozzon, amikre szabad választás vonatkozhat (*proairetika*). A plótinosi többlépcsős test-lélek modell platonikus köntösben, de Epiktétosz megközelítését idézi. A meghatározott test és az alsóbbrendű lélek együttes törekvését, a képzet megjelenését és az ezzel járó azonnali emóciót nem lehet kontrollálni – a természet, a korábbi hasonlatot követve, anyaként próbál gondoskodni a testről és együtt vágyakozik vele. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a felsőbbrendű lélek jóváhagyásától függetlenül önmagukban elégséges feltételei lennének az emberi cselekvésnek, vagy hogy a felsőbbrendű léleknek ne lenne szabad választása afölött, hogy az élő test és az alsóbbrendű lélek eredeti törekvését megváltoztassa.

Az eltérő metafizika viszont eltérő következtetésekhez vezet. Epiktétosz számára a szabad választásunk jelöli ki autonómiánk határait, és teremti meg egyszersmind a boldogság lehetőségét. A szabad választás az istenségből származó rész,⁴³ amely nem egyszerűen az ember legnemesebb része, hanem azonos magával az emberrel.⁴⁴ Plótinosz mindezzel részben egyet is értene: ha ugyanis a vágy modelljére tekintünk, akkor egyértelműen pozitívnak ítélnénk azt a körülményt, hogy felsőbbrendű lélek képes a testi világból eredő vágyaknak ellentmondani, hiszen ez biztosítja végső soron a cselekvésünk autonómiáját. A testi hatás nem tőlünk függ, de a hozzá tartozó törekvést és képzetet – még akkor is, ha megjelenésük automatikus – képesek vagyunk felülrni. A plótinosi többszintű ontológiai rendszer viszont egy másik nézőpontot is lehetővé tesz. Amikor a felsőbbrendű lélek az alsóbbrendű lelken keresztül tudatába kerül a test igényeire vonatkozó képzeteknek, akkor egyúttal döntési kényszerbe is kerül: akár ellenáll neki, akár kielégíti, a lélek már *aporiában* van.⁴⁵ Ez az állapot a jele a szublunáris test hitványságának, és ezért annak is, hogy a lélek nem képes tökéletesen uralni a hozzá tartozó testet: akárcsak a viharba jutott hajós, miközben túl sokat foglalkozik a hajóval, teljesen elfeledkezik önmagáról.⁴⁶ Kevésbé metaforikusan fogalmazva: hiába folytat a felsőbbrendű lélek folyamatosan intellekciót, mivel egyszerre kell befogadnia a testtől, a testi világtól eredő érzeteket, ezért nem képes arra, hogy folyamatosan tudatába is lehessen legfontosabb tevékenységének.⁴⁷ Az epiktétoszi szabadság így lesz a plótinosi lélek bebörtönzése.

43 *Diss.* I. 1. 10–13.

44 *Diss.* III. 1. 40.

45 IV. 4. 17. 11–15.

46 IV. 3. 17. 21–31.

47 IV. 3. 30. 13–16.

Bibliográfia

- Bene László. 2001. „A törekvés fogalma Plótinosz pszichológiájában és metafizikájában.” *Passim* 3/1: 152–194.
- Bene László. 2010. „Okság és morális felelősség Plótinosznál.” *Magyar Filozófiai Szemle* 54/3: 25–44.
- Blumenthal, Henry J. 1971a. „Soul, World-Soul and Individual Soul in Plotinus.” In *Colloques internationaux de Centre de la Recherche Scientifique*, szerk. Pierre-Maxime Schuhl – Pierre Hadot, 55–63. Paris: Science Humaines.
- Blumenthal, Henry J. 1971b. *Plotinus' Psychology: His Doctrines of the Embodied Soul*. The Hague: Nijhoff.
- Caluori, Damian. 2015. *Plotinus on the Soul*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gurtler, Gary M., szerk. 2015. *Plotinus: Ennead IV. 4. 30–45 and IV.5: Problems concerning the Soul*. Las Vegas – Zurich – Athens: Parmenides Publishing.
- Hutchinson, Danny M. 2018. *Plotinus on Consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karfik, Filip. 2014. „Parts of the Soul in Plotinus.” In *Partitioning the Soul. Debates from Plato to Leibniz*, szerk. Klaus Corcilius – Dominik Perler, 107–148. Berlin: De Gruyter.
- King, Richard A. H. 2009. *Aristotle and Plotinus on Memory*. Berlin: De Gruyter.
- Noble, Christopher I. 2013. „How Plotinus' Soul Animates his Body: The Argument for the Soul-Trace at Ennead 4.4.18.1–9.” *Phronesis* 58/3: 249–279.
- Marcus Aurelius. 2016. *Marcus Aurelius elmékedései*. Ford. Steiger Kornél. Budapest: Atlantisz.
- O'Meara, Dominic, szerk. 2019. *Plotin: Traité 19. Sur les vertus*. Paris: Vrin.
- Plótinosz. 1951–1973. *Plotini Opera I–III.*, szerk. Paul Henry – Hans-Rudolf Schwyzer. Paris: De Bouwer. [HS¹]
- Plótinosz. 1964–1982. *Plotini Opera I–III.*, szerk. Paul Henry – Hans-Rudolf Schwyzer. Oxford: Clarendon Press. [HS²]
- Plotinus. 1966–1988. *The Enneads*. Ford. Arthur H. Armstrong. Cambridge: Harvard University Press.
- Steiger Kornél, szerk. 2014. *Epiktétosz összes művei*. Budapest: Gondolat.